

Розділ IV ДУХОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ: СТАН ТА ПРОБЛЕМИ

Я.Олексин

ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ І ДЕМОКРАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Незважаючи на свій могутній людський, природний, економічний та науковий потенціал, деякий період стабілізації, Україна має багато ознак кризових явищ. Належним чином не проведені ані політичні, ані економічні, ані судові реформи, а суспільство після подій «помаранчевої революції», політично поляризоване на Схід та Захід. Становлення демократії в Україні об'єктивно залежить від розв'язання проблем, пов'язаних з дослідженням політико-правових та ідеологічних процесів в Україні: або українське суспільство знайде в собі внутрішні резерви для утвердження демократії, або ж уповільняться державотворчі процеси.

Соціологічні дослідження релігії в Україні в останнє десятиріччя мають досить спорадичний характер, а їх методологія та методика обґрунтовані ще явно недостатньо. А тому часто результати емпіричних досліджень відносно конфесійної та церковної ідентифікації розходяться не на 2–3%, як в інших галузях соціології, а дуже значно. І це стосується не тільки напівпрофесійних чи регіональних досліджень, але і національних досліджень провідних соціологічних центрів та інститутів. Тому в роботі використано найбільш методично досконало виконане соціологічне дослідження, проведене фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» на замовлення Української греко-католицької церкви з 5 по 21 листопада 2004 року¹.

Дослідження показало, що близько 70% громадян ідентифікують себе з віруючими, 16,1% — з невіруючими, а 14,3% — не можуть себе ідентифікувати однозначно щодо віри. Сімдесят же відсотків віруючих розпадаються на 40,7% тих, хто належить до певних конкретних релігійних конфесій, а 29% — не належать. Об'єктивно визначити свою конфесійну належність змогли тільки 40% громадян України.

Необхідно зазначити, що жодна з конфесій в Україні не охоплює половини всіх віруючих та шостої частини дорослого населення України. Україна є поліконфесійною країною, де християнські церкви, традиційні для України, є домінуючими. При цьому однозначно неможливо позаконфесійних віруючих відносити навіть до православної течії християнства, як це роблять деякі дослідники.

Відродження релігійності населення в останні два десятиріччя в Україні має досить складний характер. З даних, наведених О.Саганом, А.Колодним, ми бачимо значне зростання кількості релігійних організацій за роки незалежності: серед православних у 2,5 раза, серед католиків більш ніж на 30%, серед протестантів в 6 разів². При цьому великою є група позаконфесійних номінативних віруючих і незначною — участь номінативних віруючих у церковному житті, особливо православних церков (УПЦ МП, УПЦ КП, УАПЦ тощо). Тільки 73,3% віруючих взагалі відвідують релігійні храми, а регулярно (не рідше одного разу на місяць) відвідують храми та належать до релігійних громад тільки 20–22% громадян України.

Серед активних віруючих, які (а таких 8% всіх громадян України та 23% всіх конфесійно визначених віруючих) відвідують релігійні храми щотижня чи частіше, конфесійна структура зовсім інша. Серед них та тих, хто відвідує церкви хоча б раз на місяць, найчисельнішою конфесією є Українська греко-католицька церква (близько третини всіх активних віруючих), далі йдуть УПЦ(МП) та УПЦ(КП) і протестантські конфесії (кожна близько п'ятої частини віруючих). Таким чином, серед найбільш активних віруючих представники всіх православних церков становлять менше половини всіх віруючих, а серед менш активних — близько 60%. При цьому серед активних віруючих кількість вірних у двох основних православних конфесій (УПЦ(МП) та УПЦ(КП)) майже рівна.

Конфесійна строкатість активних віруючих в Україні суттєво вища, ніж номінативних. А саме ця група віруючих і відіграє найважливішу роль у релігійному житті країни. Зокрема, дослідження показало, що найбільш нетерпимо громадяни України ставляться до всіх протестантських церков та Свідків Єгови. При цьому для більшості громадян (окрім вірних цих церков) вони сприймаються як одне ціле (сектанти), а тому позитивно оцінюють їх діяльність 6,5–8,0% громадян, а негативно — від 25% (адвентисти) до 34% (Свідки Єгови). Не дуже толерантні громадяни і щодо іудейської релігії (8% позитивних оцінок та 19% негативних) та

мусульманства³ (13% позитивних оцінок та 15% негативних), релігій національних меншин України.

Віруючі, невіруючі та невизначені щодо віри громадяни України у абсолютній більшості або взагалі не цікавляться питанням про розкол між Церквами Київської християнської традиції, або не мають власної позиції щодо відповідності розколу Церков інтересам віруючих та держави.

Майже половина нинішніх віруючих України — усвідомила віру в Бога ще в дитячому, дошкільному чи шкільному віці, десята частина віруючих не можуть однозначно вказати вік релігійного самоусвідомлення, близько п'ятої частини усвідомили свою віру в Бога в роки молодості (18-30 років) і майже п'ята — в зрілому віці (30-60 років)⁴.

У громадській думці вже склалася впевненість у позитивній ролі релігії та церкви у формуванні громадянської злагоди та зменшенні соціальної напруги в суспільстві⁵. Тобто, громадяни не бачать прямого зв'язку між міжнаціональними відносинами та розвитком релігії і церкви; — більшість всіх громадян (при невеликій кількості невизначених) дотримується думки, що церкви взагалі не повинні займатися політичною діяльністю. Тільки трохи більше десятої частини громадян в Україні сьогодні вважають, що релігія та церква не відіграють практично ніякої ролі у зміцненні традицій та моралі в українському суспільстві. Абсолютну більшість серед них становлять невіруючі, невизначені щодо віри та позаконфесійні віруючі.

Зміна в суспільній свідомості оцінки історичної й сучасної ролі релігії й релігійних організацій, у першу чергу традиційних в Україні конфесій, сприяла зростанню їхнього престижу, індексу довіри до релігійних організацій в очах суспільної думки. Це породило певні суспільні очікування, що частково виправдалися, частково — перебільшені, про здатність церкви (релігійних організацій) сприяти подоланню кризи українського суспільства. Ця зміна ставлення суспільства до релігії й церкви знаходила своє вираження у зверненні до релігії, у прийнятті віри значними масами населення. Тут ми маємо два емпіричних показники, нерівноцінних у соціологічному плані для оцінки релігійності населення.

Якщо в 80-х рр. рівень релігійності в містах становив 10–20%, а в сільській місцевості — 25–30% і вище, тобто в середньому десь близько 20%, то дослідження початку 90-х рр. показують зростання рівня релігійності до 40–45%⁶, а на початку 2004 рр.,

як ми бачимо у вибраному нами соціологічному дослідженні, цей показник лежить у діапазоні від 40 до 70%. Як наслідок, в усіх церквах і конфесіях відбувся наплив неофітів (перетворених). У багатьох громадах їхня кількість перевищує число віруючих, що є давніми, постійними й активними членами цих релігійних об'єднань, що більш-менш ґрунтовно знають основи віровчення своєї релігії й норми її культової практики. Неофіти часом бувають дуже активні, навіть агресивні стосовно послідовників інших конфесій і невіруючих, але при цьому мають досить неясне уявлення про основи віровчення, обрядову практику, норми поведіння, що пропонуються тією релігією, до якої вони недавно звернулися. У їхній свідомості уривчасто схоплені елементи віровчення переплітаються з вірою в прикмети, гадання, пророкування астрологів, з нерелігійними поглядами на багато явищ дійсності.

Інший показник — це конфесійна ідентифікація населення, тобто ким себе вважає, до якої конфесії себе відносить респондент у процесі проведених соціологічних опитувань. Цей важливий соціологічний показник розподілу населення по конфесіях характеризує одну зі сторін релігійної ситуації, конфесійного простору країни або регіону, але його не можна плутати з рівнем релігійності. До речі, деякі соціологи саме по цьому показнику намагаються визначити рівень релігійності, але це соціологічно некоректно. Справа в тому, що називаючи себе при відповідях на питання анкети православним, мусульманином тощо, багато респондентів мають на увазі зовсім не те, що вони вірують у Бога, а те, що вони походять із даного етнокультурного середовища, відносять себе до православної, мусульманської, буддистської культурної традиції. Нерідко у свідомості частини респондентів конфесійна самоідентифікація виступає заступником ідентифікації етнонаціонального. Тому просте підсумовування відповідей про конфесійне самовизначення дає перекручене уявлення про дійсний рівень релігійності. Це треба мати на увазі, щоб не створювати соціологічних міфів і не вводити в оману споживачів соціологічної інформації.

Варто назвати ще один показник, що характеризує зміну ставлення суспільства до релігії й церкви. Це зміна позиції й настроїв нерелігійної частини населення, що, за даними дослідження, в останні роки становить стійку групу — у середньому більше 50% населення. Певна частина представників цієї категорії населення при опитуваннях позитивно відповідають на запитання

про довіру церкві (релігійним організаціям), високо оцінюють роль релігії в духовно-моральній сфері, у розвитку української державності й культури, у процесі консолідації українського суспільства. Цю категорію населення характеризує зростаюча толерантність відносно релігії. Якщо врахувати, що в роки радянської влади нетерпимість невіруючих стосовно релігії, до релігійних цінностей, а часто й до віруючих була досить висока, культивува-лася засобами пропаганди, то цю зміну у свідомості нерелігійної частини населення треба визнати дуже істотним показником зміни ставлення до релігії й церкви суспільства загалом⁷.

У цьому ракурсі слід звернути увагу й на зміну позицій засобів масової інформації як виразника, певною мірою, стану суспільної свідомості й суспільних настроїв. Тут також існує тепер повна свобода для публікацій з релігійної проблематики, у тому числі й поглядів й думок церковної ієрархії, богословів, релігійно й конфесійно орієнтованих авторів з-поміж діячів культури, учених, журналістів тощо. Зважаючи на високу впливовість, працівникам ЗМІ потрібно постійно усвідомлювати свою суспільну відповідальність.

Виникли й швидко вирости як за кількістю видань, так і за тиражами конфесійні ЗМІ. Релігійні організації різних конфесій широко використовують світські ЗМІ, включаючи радіо й телебачення, інтернет для пропаганди свого віровчення, релігійних моральних цінностей.

Розглядаючи питання впливу громадянського суспільства на розвиток релігійної сфери України, необхідно зазначити, що в останній час кількість релігій, конфесій, релігійних напрямів і деномінацій істотно виросло, і тенденція до зростання конфесійної розмаїтості зберігається. Також можна констатувати, що багатоконфесійність поширилася на регіони, у тому числі такі, які колись були повністю або в основному моноконфесійними.

Західні області України — зона поширення римо-католицизму й греко-католицизму. Ці регіони й тепер певною мірою зберігають свою традиційну етнічну й конфесійну визначеність. Але їх етноконфесійні границі вже розмиті, а багато які взагалі перестали бути моноконфесійними.

У ХХ ст. відбулися гігантські процеси міграції, насамперед трудової, стимульованої індустріалізацією й урбанізацією країни, бурхливим економічним розвитком окремих регіонів. Це спричинило і планомірне, і стихійне переміщення трудових ресурсів, маси

людей із праценадлишкових регіонів або регіонів з дисбалансом статевого складу населення. До більших переміщень мас людей й, відповідно, змін етнічного складу населення приводили масові депортації, у тому числі цілих народів (Крим), евакуація в роки Великої Вітчизняної війни й, нарешті, змушена міграція в останні роки, викликана розпадом СРСР, міжнаціональними конфліктами, економічним спадом. І цей процес поки не слабшає.

Таким чином, особливості історичного розвитку України, зокрема демократичні перетворення, спричинили істотну зміну національної й конфесійної структури населення більшості регіонів України в останні роки. Й, як наслідок, розгортання там діяльності нетрадиційних для цих регіонів конфесій і релігійних напрямів. Нині практично в кожній області проживають люди, як мінімум, послідовники 20–30 конфесій або релігійних напрямів. Серед усієї цієї конфесійної розмаїтості в Україні загалом й у більшості регіонів, зокрема, найбільше як за кількістю напрямів, так і кількістю послідовників й їхніх релігійних об'єднань представлено християнство. В Україні нині діють, як мінімум, лише 50 християнських церков, напрямів, деномінацій. Це різноманіття веде до дезорієнтації людей і, як наслідок, до дезінтеграції українського народу⁸.

Демократизація суспільно-політичного життя, а також процеси формування в Україні громадянського суспільства, зокрема розробка відповідної нормативно-правової бази, зумовили зміну ставлення суспільства до релігійної сфери і підвищення рівня релігійності українців.

На сьогодні завдяки продуманій державній політиці щодо церкви та релігії можна констатувати, що всі ці релігійні об'єднання існують у нашій країні на законних підставах. Як би не ставилися до них й їхніх організаторів, керівників і проповідників ті або інші представники органів влади, деякі верстви населення або віруючі інших конфесій, не можна забувати, що їхні послідовники — це наші співгромадяни, співвітчизники, що реалізували тим самим своє конституційне право на свободу совісті.

Завдяки закріпленню на законодавчому рівні права свободи совісті більша частина громадян України незалежно від релігійних переконань задоволена можливістю вільно відвідувати церкву і вважає церковну освіту для дітей потрібною. Оскільки 85% віруючих — християни різних конфесій, то вони, здавалося б, повинні мати значний вплив на загальну громадську свідомість.

Дослідження показує, що релігійність людей, які відносять себе до традиційних конфесій, мають скоріше традиційний, ніж релігійний характер. Однак з огляду на низьку активність віруючих традиційних для України православних конфесій і високу активність віруючих багатьох інших конфесій, їхнім суспільним впливом не можна зневажати. Тут слід наголосити, що такий стан речей веде до більшого впливу на реальну політику церков, що не є традиційними для України.

Нині на шляху розбудови громадянського суспільства в Україні постає подвійне стратегічне завдання: по-перше, сформувати чітке розуміння характеру та функцій громадянського суспільства з погляду національної специфіки; по-друге, розкрити потенційну роль інститутів громадянського суспільства в посиленні продуктивності влади.

Проте взаємовідносини держави і громадянського суспільства є відносним показником розвитку останнього. Цей показник може свідчити не про силу громадянського суспільства, а про слабкість держави. Зрештою, він може означати підміну держави певними організаціями (приклад — КІРС), що призводить до утвердження жорсткого авторитарного режиму, за якого розвиток інститутів громадянського суспільства є сумнівним.

Новітня історія України розвінчала головну ілюзію минулого сторіччя: достатньо спочатку створити наддержаву, підпорядкувавши цьому зусилля усього суспільства, а згодом, залежно від волі політичного керівництва, гарантувати громадянам повний обсяг їхніх природних прав і свобод. Тому діяльність громадянського суспільства спрямована на реалізацію потенціалу особистості і на доцільне у кожний конкретно-історичний момент обмеження кількості владних структур та поля їхньої діяльності. У зв'язку з цим серед стратегічних пріоритетів реформування політичної системи України нині окреслена оптимізація взаємовідносин політичної влади з інститутами громадянського суспільства.

Досвід політичного розвитку людства свідчить, що між проголошенням Конституції держави та реальним виконанням кожного її положення кожним громадянином існує тривалий історичний період часу. Країни сталого розвитку пройшли його досить давно. Україна перебуває на початку цього періоду, внаслідок чого у гальмуванні розбудови громадянського суспільства значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних вичерпно й постійно гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод

громадян⁹. Тому у фундамент ідеології розбудови громадянсько-го суспільства має бути закладена ідея правового порядку.

Не найліпшим є ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, розподіл влади, світський характер держави, поліконфесійність і поважання прав національних меншин. Змістовне наповнення та трансляція цих понять у громадській думці засновані, швидше, на іноземному, ніж на вітчизняному досвіді. А це означає, що досвіду розбудови власного громадянського суспільства доведеться набувати власними силами.

Процеси становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні сприяли демократизації майже всіх сфер суспільного життя. Не стала винятком і церковно-релігійна сфера суспільних відносин.

Так, сучасна політика Української держави щодо релігії і церкви є вагомим чинником демократизації церковно-релігійного життя, оскільки вона сприяє як сталому динамічному розвитку мережі релігійних організацій, так і конфесійній різноманітності релігійного середовища відповідно до етноконфесійних та культурних потреб українського народу.

Ще після проголошення незалежності та започаткування демократичних перетворень роль церкви та релігії набула принципово нових рис за всю історію існування християнства на території України. Найістотнішими кроками влади незалежної України було визнання на законодавчому рівні церкви як вагомого інституту суспільства.

Ґрунтового і чіткого визначення в ньому набула й конституційна формула відокремлення церкви від держави. Це означає, що держава не втручається у здійснювану в межах Конституції України ідіяльність релігійних організацій, не фінансує діяльності будь-яких релігійних (а також атеїстичних) організацій чи спільнот. Крім того, релігійні організації не виконують державних функцій.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» надав релігійним організаціям право юридичної особи, якого раніше вони не мали. Релігійними організаціями, які визначаються юридичними особами з моменту реєстрації їх статутів (положень), є: релігійні громади віруючих, релігійні (церковні) управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства

(місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, які складаються із названих релігійних організацій.

Упродовж дії Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» кілька разів уточнювався і доповнювався законодавцями у Верховній Раді України¹⁰ і позитивно оцінений європейською громадськістю як правовий акт, що відповідає міжнародним правовим актам, зокрема «Загальній декларації прав людини», «Міжнародному пакту про громадянські і політичні права», «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», «Підсумковому документу віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі» та ін.

Лібералізація державної політики щодо церкви та релігії сприяла, як вже зазначалося, підвищенню рівня релігійності українського суспільства. Так, соціологічні дослідження проведені в роки незалежності України, виявляють чітку тенденцію зростання кількості осіб, які прихильно ставляться до релігії. У 1991 р. за даними опитування, здійсненого Інститутом філософії НАН України, тих, хто декларував себе віруючими, було 43%¹¹, за даними Київського міжнародного інституту соціології — 48% опитаних¹². У 2000 р. згідно з результатами Українського центру економічних і політичних досліджень віруючими вважали себе вже 57,8%¹³, а у жовтні 2002 р. їх кількість зросла до 60,2%.

Релігійність сучасного українського суспільства стає все більш помітним фактором не лише приватного, але і публічного життя. Появу такої тенденції можна пояснити залученням церкви до суспільного життя і, водночас, — зростанням її уваги до найгостріших соціально-політичних проблем, що зумовлює започаткування діалогу між церквою і суспільством. З огляду на це, спостерігається певна активність церкви у відстоюванні прав людини та інтересів суспільства. Церква все частіше висловлює своє ставлення до соціально-політичних подій, які супроводжуються суттєвими трансформаціями суспільного життя. Соціально значуща діяльність церкви знаходить все більшу підтримку з боку громадськості. Це стосується, зокрема, вивчення в загальноосвітніх школах курсу християнської етики — на підтримку цієї ініціативи висловилися 65,7% респондентів¹⁴. Аналогічна ситуація склалася з ініціативою церкви щодо впровадження в армії капеланства.

Міжцерковні відносини в Україні на сьогодні ще характеризуються помітним рівнем конфліктності. Існують, як вже зазначалося,

суперечності між традиційними церквами та новітніми релігійними рухами, між традиційними церквами різних віросповідань, а також між церквами одного й того ж віросповідання. Напруженість не завжди виявляється на рівні протистояння церков як інститутів, частіше вона має характер локальних суперечностей на рівні громад, епархій тощо. З іншого боку, глобальні протистояння не завжди сягають рівня низових ланок церковних структур.

Суперечності між церквами різних віросповідань зумовлені переплетінням догматичних, канонічних і майнових чинників, але головною їх причиною є поєднання церковно-релігійного чинника з етнічним та політичним. Активність церкви помітно змінюється з суто релігійного поля до соціальної сфери: суспільство сьогодні потребує не лише душпастирського, але й соціального служіння церкви. Близько половини (46,2%) громадян підтримують соціально значущу діяльність церкви, в той час коли лише 1,4% (в межах похибки) з них вважають, що церква не відіграє помітної ролі в суспільстві. Отже, перспективи подальшого розвитку церкви значною мірою залежать від її соціальної активності та участі у вирішенні проблем, які сьогодні найбільше хвилюють громадян України¹⁵.

Активна розбудова церковно-релігійної мережі супроводжується просуванням церкви до всіх сфер суспільного життя, які раніше були для неї закритими. Сьогодні соціальна діяльність церкви здійснюється переважно за двома напрямками: доброчинна та освітньо-виховна.

Практично всі релігійні організації України створили структури (місії) для реалізації доброчинних проєктів. Доброчинна діяльність здійснюється переважно в наступних формах: відпочинок та оздоровлення дітей; допомога бідним; заснування та утримання притулків, дитячих будинків, будинків для літніх людей, дитячих садків для дітей-сиріт, соціально-реабілітаційних центрів; доброчинна діяльність у місцях позбавлення волі; надання гуманітарної допомоги тим, хто постраждав від стихійного лиха та біженцям тощо.

Церква приділяє значну увагу роботі з молоддю. Практично в кожній релігійній організації діють спеціальні структурні підрозділи, що опікуються проблемами дітей, підлітків та юнацтва. В роботі з молоддю церква активно використовує ЗМІ. Близько третини релігійних періодичних видань спрямовані на дитячу та молодіжну аудиторію. Діяльність церкви, спрямована на залучення молоді засобами впливу з допомогою біляцерковних структур,

не є достатньо ефективною. Це спонукає церкву до прагнення поширити свій вплив на державну мережу освітньо-виховних закладів.

Помітною є тенденція політизації релігійного середовища в Україні. Навколо церков згрупувалися політичні та громадські структури, які мають різні позиції щодо її геополітичних пріоритетів. Церкви залучаються до підтримки кандидатів на парламентських і президентських виборах. З огляду на досить тісні зв'язки церков з певними політичними силами вплив церкви на політику й на політичні орієнтації громадян стає дедалі помітнішим.

Протистояння церков із залученням політичних чинників не призводить до істотних політичних збурень, оскільки загалом вплив церкви на політичні переконання населення сьогодні незначний¹⁶. Міжконфесійні протистояння маніфестує невелика частина активних парафіян. Конфесійна належність нерідко стає чинником політичного самовизначення громадян. Накладаючись на релігійно-відмінні історичні та культурні особливості, на протилежні політичні інтереси, релігійний чинник несе в собі значний конфліктний потенціал, що може суттєво впливати на стабільність українського суспільства.

Підсумовуючи, можна зазначити, що за роки незалежності України значно підвищилася роль громадянського суспільства в демократизації церковно-релігійної сфери суспільного життя. Лібералізація державної політики щодо церкви та релігії сприяла підвищенню рівня релігійності українського суспільства. Так, прийняття відповідних нормативних актів заклало демократичні підвалини відносин між церквою та іншими інститутами громадянського суспільства, регламентувало відносини між різними релігійними конфесіями, а також певним чином сприяло демократизації внутрішньоцерковних відносин.

Церква та політика як складові формування і розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні усе ще залишаються доволі взаємопов'язаними сферами суспільного життя¹⁷. Громадянське ж суспільство, в даних умовах, як чинник демократизації релігійно-церковного життя має стати основою для подолання політизації релігійних об'єднань та знизити ступінь включення конфесій у політичні процеси через зменшення вагомості патронату органів влади над окремими конфесіями.

Таким чином, міра взаємодії релігійного та історичного чинників цілком спроможна коригуватися суб'єктами самого процесу

взаємодії. Так, для вирішення наявних проблем у зазначеній сфері, перш за все необхідно на законодавчому рівні приділити належну увагу регламентації функціонування церкви і релігії в громадянському суспільстві України.

¹ Результати соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України.

² Релігійна панорама. — Київ., 2000. — С. 51–59.

³ Результати соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України.

⁴ Церква і соціальні проблеми. Доповіді та документи: Єпархальний Собор Стрийської єпархії УГКЦ, 17–20 лютого 2002, Стрий-Моршин. — Л.: Монастир Свято-Іванівська Лавра, 2002. — 136с.

⁵ Саган О. Держава і Церква — основні моделі взаємодії // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник. За заг. ред. д. філос. н. А.Колодного і к. філос. н. В.Єленського. — К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 1999. — С.45–49.

⁶ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) з релігії та демократії // Релігійна свобода: природа, правові і державні гарантії: Науковий щорічник. За заг. ред. д. філос. н. А.Колодного і к. філос. н. В.Єленського. — К.: Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 1999. — С.157–159.

⁷ Новиченко М.Р. Динаміка розвитку християнських церков у сучасній Україні // Зб. наук. пр. Християнство: контекст світової історії і культури. — К.: Гнозис, — 2000. — С. 224.

⁸ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) з релігії та демократії. — С. 157–159.

⁹ Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). — Полтава, 2002. — 614 с.; Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 2001. — 413 с.

¹⁰ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1991. — №25. — С. 656–666; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1996 року // Відомості Верховної Ради — 1996. — №41. — Ст. 389.

¹¹ Результати соціологічного дослідження «Релігія та Церква в сучасній Україні». Презентація відбулася 14 червня 2004 р., м. Київ, УНІАН РІСУ — Релігійно-інформаційна служба України.

¹² Там само.

¹³ Релігійна панорама. — С. 51–59.

¹⁴ Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1396 (1999) з релігії та демократії. — С. 157–159.

¹⁵ *Новиченко М.Р.* Назв. праця. — С. 224.

¹⁶ *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). — Львів: В-во УКУ, 2005. — 268 с.

¹⁷ *Саган О.* Релігія як суспільно-функціонуючий феномен: Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук: Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2005. — 250 с.